

Znaczenie wychowania patriotycznego w budowaniu tożsamości narodowej dzieci w wieku wczesnoszkolnym

„Patriotyzm oznacza umiłowanie tego, co ojczyste: umiłowanie historii, tradycji, języka czy samego krajobrazu ojczystego. Jest to miłość, która obejmuje również dzieła rodaków i owoce ich geniuszu (...). Ojczyzna jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli i jako taka, jest też wielkim obowiązkiem”¹. Jan Paweł II

Przy rozpatrywaniu problematyki dotyczącej roli wychowania patriotycznego w kreowaniu tożsamości narodowej ważne jest ukazanie znaczenia tożsamości i jej różnych ujęć. W artykule zdefiniowano podstawowe terminy patriotologiczne. Przedstawiono aspekty i cele wychowania patriotycznego, ale również sposoby rozwijania poczucia tożsamości narodowej dzieci w wieku wczesnoszkolnym.

1. Istota tożsamości i jej różne ujęcia

W obliczu globalizacji oraz negatywnej aksjologii personalistycznej, jaka uzewnętrznia się w ideowym kryzysie², zadaniem Kościoła, który od dawna był ostoją polskości, jest wspomaganie dzieci i młodzieży w poszukiwaniu tożsamości katolickiej i narodowej³.

W tradycji polskiej mocno zakorzenione jest wychowanie religijne pozostające w związku z wychowaniem patriotycznym. Zatem konieczna jest współpraca szkoły z parafiami i rodzicami.

Analiza literatury psychologiczno-pedagogicznej wskazuje na wiele definicji tożsamości. Sam termin „tożsamość” odnosić się może zarówno do jednostki, jak i do grupy. W naukach społecznych pojęcie to rozważane jest w nawiązaniu do grup społecznych, tożsamość kształtowana jest poprzez doświadczenia społeczne połączone w spójny system⁴.

Encyklopedia katolicka traktuje tożsamość jako „stałe właściwości charakterystyczne dla przedmiotu, osoby bądź grupy, umożliwiające ich rozpoznanie, identyfikację, porównanie i odróżnienie”⁵. Według Słownika Języka Polskiego tożsamość, inaczej „identyczność” lub „świadomość siebie” (w nawiązaniu do jednostki) jest to „w odniesieniu do społeczności: świadomość wspólnych cech i poczucie jedności”⁶. Tożsamość to identyfikowanie się z grupą ludzi o podobnych cechach bądź podtrzymujących wspólną tradycję, zwyczaje odmienne od innych grup.

¹ J. Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Wyd. Znak, Kraków 2005, s. 29.

² S. Kowalczyk, *Człowiek w poszukiwaniu wartości. Elementy aksjologii personalistycznej*, Lublin 2006, s. 191.

³ J. Ratzinger, *Raport o stanie wiary*, Warszawa 2005, s. 105.

⁴ H. Mamzer, *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Poznań 2002, s. 50.

⁵ M. Jeżowski, Tożsamość (hasło), w: *Encyklopedia katolicka*, E. Gigilewicz i in. (red.), t. 19, Lublin 2013, kol. 946.

⁶ <http://sjp.pwn.pl/sjp/to%C5%BCsa-%E2%80%A8mo%C5%9B%C4%87;2530211> (dostęp: 29.12.2016).

H. Słotwińska wyodrębnia różne ujęcia tożsamości: socjologiczne, religijne, psychologiczne, a także logiczne i filozoficzne⁷. Poniższa tabela przedstawia krótką charakterystykę wspomnianych ujęć.

Tabela 1. Różne ujęcia tożsamości.

Aspekty tożsamości	Wyjaśnienie
Aspekt socjologiczny	Tożsamość tworzą cechy stanowiące o narodowej przynależności do danej osoby do struktury społecznej oraz zbliżony tok rozumowania i działania wpływający na poczucie wspólnotowości.
Aspekt religijny	Tożsamość jest to „odwołująca się do sfery komunikacji oraz socjalizacji samoidentyfikacja osoby (grupy) z tradycją religijną, obejmującą wiedzę, wartości i normy moralne, symbole, zwyczaje, rytuały i działania” ⁸ . Tożsamość w sensie religijnym rozwijana i kształtowana jest poprzez udział w życiu parafii, środowiska lokalnego, rodziny.
Aspekt psychologiczny	Tożsamość to „doświadczeniowo-poznawcza odpowiedź na pytanie: kim jestem?” ⁹ . Ta tożsamość powstaje już od najwcześniejszych lat życia człowieka, dzięki interakcjom społecznym.
Aspekt logiczny	W tym aspekcie tożsamość jest stosunkiem, jaki pojawia się pomiędzy określonym przedmiotem a nim samym. Zgodnie z prawem logicznym z każdego zdania wypływa to samo zdanie ¹⁰ .
Aspekt filozoficzny	Tożsamość, inaczej identyczność przedstawia „to, co sprawia, że dany przedmiot jest całkowicie podobny do innego; stąd rozumienie jest często sprowadzaniem nowej informacji, do tego, co już wiemy, co określa się jako identyfikowanie, bądź utożsamianie” ¹¹ .

Źródło: opracowanie własne na podstawie H. Słotwińska, Znaczenie edukacji religijnej w budowaniu tożsamości chrześcijańskiej, „Przegląd Religioznawczy” 2015, nr 2, s. 266.

⁷ H. Słotwińska, *Znaczenie edukacji religijnej w budowaniu tożsamości chrześcijańskiej*, „Przegląd Religioznawczy” 2015, nr 2, s. 263.

⁸ M. Jeżowski, Tożsamość – 1. Aspekt religijny (hasło), w: *Encyklopedia katolicka*, E. Gigilewicz i in. (red.), t. 19, Lublin 2013, kol. 946.

⁹ M. Jeżowski, Tożsamość (hasło), w: *Encyklopedia katolicka*, E. Gigilewicz i in. (red.), t. 19, Lublin 2013, kol. 946.

¹⁰ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2001, Wyd. Akademickie Żak, s. 409.

¹¹ Tamże.

Problematyka związana z tożsamością narodową jest przedmiotem zainteresowania wielu badaczy z dziedziny socjologii, pedagogiki, psychologii czy historii. J. Kłoczowski uważa, iż utrzymanie polskiej świadomości narodowej jest możliwe dzięki odniesieniu się do tradycji i powiązaniu jej z kulturą europejską¹². Należy szanować swoje korzenie kulturowe, by skutecznie móc stawiać czoła napotykanym zagrożeniom.

Zagadnienie narodowości nierozdzielnie związane jest z krajem pochodzenia człowieka. Poprzez tożsamość narodową rozumie się poczucie odrębności wobec innych narodów, które kształtuje się dzięki czynnikom narodotwórczym¹³ tj.:

- symbole narodowe,
- język,
- stosunek do dziedzictwa kulturowego, sztuka i kultura,
- więzy krwi,
- barwy narodowe,
- świadomość pochodzenia, znajomość historii swojego narodu,
- terytorium.

Poczucie własnej tożsamości narodowej widoczne jest najbardziej w sytuacjach kryzysowych, podczas których niezbędna jest współpraca obywateli na rzecz szeroko pojętego dobra całego narodu. Pozytywnym przejawem tożsamości narodowej jest patriotyzm.

2. Pojęcia – wychowanie, patriotyzm, naród

Na początku rozważań nad wychowaniem patriotycznym warto określić znaczenie pojęć: „wychowanie” i „patriotyzm”. Wnikliwa analiza literatury psychologiczno-pedagogicznej dowodzi istnieniu wielorakich definicji wychowania, które należy do jednego z podstawowych pojęć pedagogicznych. Jest ono bardzo złożonym i wieloetapowym procesem związanym z wieloma sferami osobowości człowieka. W szerokim znaczeniu S. Jedynak rozpatruje wychowanie jako „całokształt oddziaływań środowiska społecznego, a także przyrodniczo-geograficznego, na człowieka, kształtujących jego osobowość”¹⁴. Natomiast w wąskim znaczeniu W. Okoń określa wychowanie jako „świadomie organizowaną działalność społeczną, opartą na stosunku wychowawczym między wychowankiem, a wychowawcą, której celem jest wywoływanie zamierzonych zmian w osobowości wychowanka”¹⁵. W rozumieniu definicji W. Okonia wychowanie możliwe jest dzięki istnieniu obustronnej relacji pomiędzy obydwoma jej podmiotami – wychowywanym a wychowującym. Zdaniem Z. Mysłakowskiego wychowanie to „naturalny proces uwarunkowany mechanizmami niezależnymi od człowieka, lecz ściśle związanymi

¹² J. Kłoczowski, *Patriotyzm polski w długim trwaniu*, [w:] *Patriotyzm wczoraj i dziś. Seminarium Polskiej Akademii Umiejętności 2002*, Kraków 2003, s. 114.

¹³ E. Kornacka-Skwara, *Tożsamość narodowa w świetle przemian kulturowych*, „Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2011, s.113.

¹⁴ S. Jedynak (red.), *Słownik etyczny*, Wyd. UMCS, Lublin 1990, s. 264.

¹⁵ W. Okoń, *Nowy słownik...*, s. 445.

z jego społeczną naturą oraz wrastaniem w nowe sfery kultury”¹⁶. W przypadku takiego postrzegania wychowanie zachodzi naturalnie i nie jest zależne od wychowawcy, a jedynie od otoczenia, w jakim egzystuje. W odmienny sposób wychowanie traktują Z. Kwieciński i B. Śliwerski, jako „świadome i celowe działanie pedagogiczne zmierzające do osiągnięcia względnie stałych skutków (zmian rozwojowych) w osobowości wychowanka”¹⁷. Zgodnie z rozumieniem tejże definicji, kluczowym zadaniem wychowawcy jest wpływanie na osobowość wychowanka i modyfikowanie jej.

W polskim szkolnictwie wychowanie patriotyczne jest bardzo ważną dziedziną wychowania. W terminologii z zakresu patriologii – nauki o patriotyzmie – wyróżnia się szereg pojęć. W celu prawidłowego rozumienia wychowania patriotycznego należy wyjaśnić pojęcia tj.: patriotyzm, naród, ojczyzna. Słowo patriotyzm pochodzi z języka greckiego od słowa „patriotes”, które oznacza „obywatel”, „rodak”. Encyklopedia PWN w ogólnym znaczeniu definiuje to pojęcie, jako „wszelkie umiłowanie ojczyzny jako miejsca swojego pochodzenia i/lub zamieszkania”¹⁸. M. M. Tytko wyszczególnia terminy patronimiczne, takie jak: „patriotyzm” – miłość Ojczyzny, „patriota” – miłośnik Ojczyzny, „patriotyczny”

– miłujący Ojczyznę, odnoszący się do miłości Ojczyzny¹⁹. Jan Paweł II patriotyzmem nazywa „umiłowanie tego, co ojcyste: umiłowanie historii, tradycji, języka czy samego krajobrazu ojcystego. Jest to miłość, która obejmuje również dzieła rodaków i owoce ich geniuszu”²⁰. Umiłowanie własnej Ojczyzny przejawia się poprzez poszanowanie innych narodów, a także umiejętność pokojowego rozwiązywania napotykanych konfliktów²¹.

Jan Paweł II w książce „Pamięć i tożsamość” porusza między innymi zagadnienia dotyczące Ojczyzny, narodu, państwa. Mianem Ojczyzny nazywa dziedzictwo, ale również wpływający z tego dziedzictwa stan posiadania określonego terytorium, ziemi, a przede wszystkim wartości duchowych, które są fundamentem kultury narodu²². Istnieje wyraźna zależność między Ojczyzną a narodem. Naród jest społecznością, która posiada własną Ojczyznę w danym miejscu na świecie, która odznacza się na tle innych swoją kulturą²³. M. Dziewiecki współczesnym patriotą nazywa osobę, która „wnosi pozytywny wkład w sytuację społeczną i polityczną w swojej Ojczyźnie. Wymaga to najpierw krytycznej obserwacji rzeczywistości, by przeciwstawić się zagrożeniom i niepokojącym zjawiskom w sferze społecznej i politycznej”²⁴.

¹⁶ Z. Mysłakowski, *Pedagogika, jej metody i miejsce w systemie nauk*, w: S. Łempicki (red.), *Encyklopedia wychowania*, Warszawa 1933, t. I/1, s. 15-16.

¹⁷ Z. Kwieciński, B. Śliwerski, *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, Warszawa 2011, PWN, t. 1, s. 22.

¹⁸ *Encyklopedia PWN*, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/patriotyzm;3955049.html> (dostęp 29.12.2016).

¹⁹ M.M. Tytko, *Teoria patriotyzmu i terminologia patriotologiczna (pedagogika kultury narodowej)*, „Pedagogia ojcostwa” 2013, nr 6, s. 217.

²⁰ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Wyd. ZNAK, Kraków 2005, s. 29.

²¹ K. Chałas, S. Kowalczyk, *Wychowanie ku wartościom narodowo patriotycznym. Elementy teorii i praktyki*, t. II, *Naród, Ojczyzna, patriotyzm, państwo, pokój*, Lublin – Kielce 2006, s. 130.

²² Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, s. 26.

²³ Tamże, s. 30.

²⁴ M. Dziewiecki, *Wychowanie patriotyczne dzisiaj*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/II/ID/wychowanie_patriotyczne.html (dostęp: 04.01.2017).

Za współczesny patriotyzm można uznać swoistą świadomość przynależności do rodzimego kraju, poszanowanie i umiłowanie Ojczyzny, co wyraża się poprzez poczucie dumy z osiągnięć jej rodaków i troską o nich, ale również partycypowanie w wydarzeniach narodowych i działanie na rzecz szeroko pojętego dobra kraju i gotowość do poświęceń na jego rzecz. Z kolei wychowanie patriotyczne zmierzać winno do zachęcania wychowanków do pielęgnowania historii, współuczestniczenia w uroczystościach o charakterze patriotycznym, poszerzania zasobu słownictwa języka ojczystego. Wychowanie dzieci jest jednym z ważniejszych przejawów patriotyzmu.

3. Aspekty wychowania patriotycznego i jego cele

Wychowanie patriotyczne stanowi niejednokrotnie przedmiot dociekań wielu pedagogów i historyków. W narodzie polskim patriotyzm odgrywał wielkie znaczenie, co uwidaczniało się m.in. podczas powstań i wojen. W innych krajach tematyką patriotyczną zajmował się między innymi Kerschensteiner, który zaprezentował koncepcję wychowania patriotycznego w rozprawie: „Pojęcie wychowania państwowego”²⁵, a także w książce pt. „O wychowaniu państwowym młodzieży niemieckiej”²⁶.

Wychowanie patriotyczne ujmowane może być następująco²⁷:

– aspekt pierwszy: uwarunkowane historycznie zjawisko społeczne, które wynika z osiągniętego przez życie zbiorowe poziomu dojrzałości, przejawiającej się w permanentnym doskonaleniu życia ekonomicznego, obronnego oraz społecznego danego państwa,

– aspekt drugi: jako pewna wartość społeczna i moralna. Prawidłowe rozumienie tych wartości jest istotne pod względem wychowawczym, gdyż związane jest z formami postrzegania podstawowych aspektów perspektywy narodu, ale również oraz zwyciężania rozbieżności pomiędzy wartością narodu a wartością życia transcendentalnego,

– aspekt trzeci: wychowanie patriotyczne można wyrażać w kategoriach postaw psychologicznych. Wychowawca powinien rozeznać się w uwarunkowaniach psychospołecznych uzewewnętrzniania tych postaw i praktycznych sposobach ich kształtowania.

Głównym celem wychowania patriotycznego jest kształtowanie świadomości obywatelskiej i więzi z krajem ojczystym, rozbudzanie poszanowania dla dokonań rodaków i poczucia dumy wobec dorobku ojczyzny, a także kształtowanie odpowiedzialności za swój kraj. Podążając za W. Okoniem celem wychowania patriotycznego jest „przygotowanie dorastających pokoleń do służby narodowi, krajowi, polegające na kształtowaniu przywiązania do kraju ojczystego, jego przeszłości i teraźniejszości”²⁸.

²⁵ G. Kerschensteiner, *Begriff der staatsbürgerliche Erziehung*. Leipzig, Teubner 1909.

²⁶ G. Kerschensteiner, *Die staatsbürgerlichen Erziehung der deutschen Jugend*, Efrurt 1901.

²⁷ R. Król, *Wychowanie patriotyczne*, „Wychowawca” 2004, nr 4(136).

²⁸ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1984, s. 335.

4. Rozwijanie poczucia tożsamości narodowej dzieci w wieku wczesnoszkolnym

Wychowanie patriotyczne znajduje swoje fundamenty przede wszystkim w domu rodzinnym, a dalej kształtowane jest w szkole²⁹. Rozwijanie patriotyzmu u najmłodszych jest ważnym zadaniem nauczycieli i dyrektorów placówek oświatowych. Na budowanie tożsamości narodowej u dzieci w wieku wczesnoszkolnym składa się szereg działań. Z tożsamością narodową nierozzerwalnie związany jest wyznawany system wartości, a także posiadanie wiedzy na temat historii i teraźniejszości. Zdaniem E. Brodackiej-Adamowicz, niezbędnym warunkiem do właściwej realizacji procesu wychowania patriotycznego jest motywowanie ucznia do samodzielnych przemyśleń oraz organizowanie sytuacji, w których uczeń będzie rozwiązywał napotkane problemy³⁰. Udział nauczyciela jest niezwykle istotny w całym procesie wychowania patriotycznego.

Wychowawcy mogą wdrażać dzieci w zagadnienia związane z patriotyzmem poprzez swoją postawę i wypowiedzi. Wobec tego dużą rolę pełni wiedza pedagogiczna, sposób rozumowania i działania. Ważny jest osobisty przykład nauczyciela wyrażany w przyjmowaniu godnej postawy podczas śpiewania hymnu narodowego,

a także szanowaniu symboli narodowych i uczestniczeniu w ważnych wydarzeniach narodowych. W edukacji patriotycznej kluczowe jest organizowanie inicjatyw na rzecz szkoły i przygotowywanie uczniów do występowania na uroczystościach patriotycznych. Jedną z ważniejszych uroczystości szkoły jest obchodzenia Dnia Patrona, którego imię nosi dana placówka. Formowaniu postaw patriotycznych sprzyja przeprowadzanie lekcji muzealnych, a także wyjeżdżanie na wycieczki do miejsc związanych z historią Ojczyzny. Dbanie o wygląd i czystość Grobu Nieznanego Żołnierza i innych grobów wojennych, powinno należeć do stałych działań podejmowanych przez szkoły.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych³¹ zaleca, by uczeń kończący edukację wczesnoszkolną potrafił z pamięci zaśpiewać hymn narodowy, miał świadomość przynależności kulturowej, znał zabytki i tradycje, znał polskie symbole narodowe, a także najważniejsze wydarzenia historyczne. Edukacja patriotyczna powinna być integralnie związana z pozostałymi treściami nauczania. Poniższa tabela prezentuje działania podejmowane przez nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej w zakresie edukacji patriotycznej.

Wychowanie patriotyczne stanowi fundament rozbudzania tożsamości oraz świadomości narodowej u dzieci.

²⁹ E. Kurowicka, *Rola rodziców w wychowaniu religijnym dziecka*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 2015, nr 3, s. 115.

³⁰ A. Antas, E. Brodacka-Adamowicz, *Dziedziny wychowania*, Wyd. Akademii Podlaskiej, Siedlce 2009, s. 85.

³¹ Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych, Załącznik nr 2 do rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 czerwca 2016 r. (poz. 895).

Tabela 2. Działania przyczyniające się do budowania poczucia tożsamości narodowej w poszczególnych treściach nauczania.

Treści nauczania	Działania sprzyjające budowaniu poczucia tożsamości narodowej
Edukacja polonistyczna	– przybliżenie tematyki niepodległościowej poprzez wyjaśnienie znaczenia słów hymnu narodowego, – nauka wierszy polskich poetów np. „Kto ty jesteś” Władysława Bełzy, „Barwy ojczyście” Czesława Janczarskiego.
Edukacja muzyczna	– śpiewanie patriotycznych piosenek, – śpiewanie hymnu narodowego z zachowaniem godnej postawy.
Edukacja plastyczna	– wykonywanie prac plastycznych, technicznych dotyczących wydarzeń historycznych, symboli narodowych, – organizowanie konkursów plastycznych o tematyce patriotycznej.
Edukacja społeczna	– poznawanie symboli narodowych (godło, flaga, hymn) i najważniejszych wydarzeń historycznych, – spotkania z działaczami społecznymi, uczestnikami walk wyzwoleniczych, – troska o cmentarze wojenne.
Edukacja przyrodnicza	– organizowanie spotkań z historykami, – wycieczki do miejsc związanych z wydarzeniami historycznymi.
Edukacja matematyczna	– układanie symboli narodowych z różnych figur geometrycznych, – zapisywanie i odczytywanie dat określonych wydarzeń historycznych, – mierzenie długości i odległości na mapie Polski, – liczenie ilości lat, w których Polska była pod zaborem (123 lata).

Źródło: opracowanie własne

Podsumowanie

Wobec globalizacji, podczas której narody tracą swą podmiotowość, uważa się „wynarodowienie młodych Polaków, którzy nie chcą znać polskości i nie są z niej dumni, chcąc się stawać coraz bardziej «europejczy», zapominając, że korzenie europejskiej cywilizacji tkwią w wartościach chrześcijańskich”³².

Tożsamość narodowa jest niezmiernie ważnym czynnikiem w obliczu przemian politycznych i społeczno-kulturalnych. Wychowanie patriotyczne należy do bardzo znaczących kwestii w kształtowaniu i rozwijaniu tożsamości narodowej dzieci w wieku wczesnoszkolnym. Pełni bardzo ważną rolę

w polskim szkolnictwie. Ostoją wychowania patriotycznego jest rodzina. Natomiast zadaniem szkoły jest rozwijanie u dzieci postaw patriotycznych poprzez rozmaite formy. Kształtowanie postaw patriotycznych sprzyja identyfikacji kulturowej i narodowej, a także przygotowuje do funkcjonowania w społeczeństwie.

Reasumując, warto przywołać słowa J. Zimnego: „wychowując dzieci do głębokiego chrześcijańskiego życia, daje się im samym najlepszą gwarancję szczęśliwej egzystencji na tym świecie i szczęśliwego pobytu na tamtym”³³. W pewnym stopniu przyszłość młodych ludzi zależy od tego, jakich wzorców umiłowania Ojczyzny i Kościoła dostarczą im wychowawcy.

Bibliografia

- Antas A., Brodacka-Adamowicz E., *Dziedziny wychowania*, Wyd. Akademii Podlaskiej, Siedlce 2009.
- Chałas K., Kowalczyk S., *Wychowanie ku wartościom narodowo patriotycznym. Elementy teorii i praktyki*, t. II, *Naród, Ojczyzna, patriotyzm, państwo, pokój*, Lublin-Kielce 2006.
- Dziewiecki M., *Wychowanie patriotyczne dzisiaj*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/I/ID/wychowanie_patriotyczne.html (dostęp: 04.01.2017).
- Dzięgielewska A., *Wychowanie patriotyczne młodzieży przygotowującej się do przyjęcia sakramentu bierzmowania jako element duszpasterstwa młodzieży*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2011, Tom X.
- Encyklopedia PWN, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/patriotyzm;3955049.html> (dostęp 29.12.2016).
- Gigilewicz E. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 19, Lublin 2013, kol. 946.
- J. Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Wyd. Znak, Kraków 2005.
- Jedynak S. (red.), *Słownik etyczny*, Wyd. UMCS, Lublin 1990.
- Kerschensteiner G., *Begriff der staatsbürgerliche Erziehung*. Leipzig, Teubner 1909.
- Kerschensteiner G., *Die staatsbürgerlichen Erziehung der deutschen Jugend*, Efrurt 1901.
- Kłoczowski J., *Patriotyzm polski w długim trwaniu*, w: *Patriotyzm wczoraj i dziś. Seminarium Polskiej Akademii Umiejętności 2002*, Kraków 2003.
- Kornacka-Skwara E., *Tożsamość narodowa w świetle przemian kulturowych*, „Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2011.
- Kowalczyk S., *Człowiek w poszukiwaniu wartości. Elementy aksjologii personalistycznej*, Lublin 2006.

³² A. Dzięgielewska, *Wychowanie patriotyczne młodzieży przygotowującej się do przyjęcia sakramentu bierzmowania jako element duszpasterstwa młodzieży*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2011, Tom X, s. 207.

³³ J. Zimny, *Troska o dobre wychowanie – czyli jakie?*, „Pedagogika Katolicka” 2010, nr 7, s. 141

- Król R., *Wychowanie patriotyczne*, „Wychowawca” 2004, nr 4 (136).
- Kurowicka E., *Role rodziców w wychowaniu religijnym dziecka*, „Zeszyty Formacji Katechetów” 2015, nr 3.
- Kwieciński Z., Śliwerski B., *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, Warszawa 2011, PWN, t. 1.
- Mamzer H., *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Poznań 2002.
- Mysłakowski Z., *Pedagogika, jej metody i miejsce w systemie nauk*, w: S. Łempicki (red.), *Encyklopedia wychowania*, Warszawa 1933, t. I/1.
- Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 2001.
- Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1984.
- Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych, Załącznik nr 2 do rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 czerwca 2016r. (poz. 895).
- Ratzinger J., *Raport o stanie wiary*, Warszawa 2005.
- Słotwińska H., *Znaczenie edukacji religijnej w budowaniu tożsamości chrześcijańskiej*, „Przegląd Religioznawczy” 2015, nr 2.
- Słownik Języka Polskiego, <http://sjp.pwn.pl/sjp/to%C5%BCsa-%E2%80%A8mo-%C5%9B%C4%87;2530211> (dostęp: 29.12.2016).
- Tytko M. M., *Teoria patriotyzmu i terminologia patriologiczna (pedagogika kultury narodowej)*, „Pedagogia ojcostwa” 2013, nr 6.
- Zimny J., *Troska o dobre wychowanie – czyli jakie?*, „Pedagogika Katolicka” 2010, nr 7.

Mgr Ewelina Kurowicka – doktorantka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie, nauczyciel wychowania przedszkolnego i edukacji wczesnoszkolnej.

